

Հայ և ռուս պատմագիտական գրականության մեջ ինչպես պարսկահայատակ հայության, այնպես էլ արևմտահայության 1828-1831թթ. ներգաղթերի հարցերը ուսումնասիրված են բավականին խորը: Դեռևս մինչև խորհրդային շրջանում այդ իրադարձությունների նկատմամբ իրենց վերաբերմունքն են դրսևորել Ե. Գեղամյանցը, Գ. Աղանյանը, Ալ. Երեցյանը, Եփրեմ Մեթը, Վ. Պոտտոն, Ս. Գլինկան, Կ. Բորզոգինը, Ն. Ֆրեդվսկին¹, խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում՝ Ա. Մելքոնյանը, Հ. Մուրադյանը, Ե. Մանուկյանը, Կ. Հովհաննիսյանը, Ն. Թավակալյանը և հատկապես Մ. Դարբինյանը²: Եվ այդտեղանոց որոշ հարցեր և այդ թվում Արևելյան Հայաստանի տարածքում ըստ զավառների և առանձին բնակավայրերի գաղթականների տեղաբաշխման խնդիրները բավարար ուսումնասիրված համարել չի կարելի: Հատկապես գոհացուցիչ է Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում և մասնավորապես Շորազյալի գավառի (Արևելյան Շիրակ) տարածքում գաղթականության տեղաբաշխման անշափ հետաքրքիր ու կարևոր խնդրի քննության մակարդակը, ինչին էլ փորձ ենք անում հնաբաղդին չափ մանրամասնորեն անդրադարձա՞յ առյ՛ իրավիճի սահմաններում՝ փորձելով քաջահայտել ու մեկնաբանել նաև այն քաջբողմներն ու թերությունները, որոնք ի հայտ եկան գաղթականությանը զավառում անեղաբաշխելու գործընթացի մեջ:

2. ԱՄԻՐՈՆՅԱՆ, Էրզրում, Էրզրումի մահաճգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն, Եր., 1994; Հ. Մուրադյան, Կարսի մահաճգի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 2001; Ե. Մանուկյան, Հայ ժողովրդի ազգանա-վաքման գործընթացն Արևելյան Հայաստանում XIX դարի 20-ական թվականների վերջերին-30-ական թթ.-ի սկզբներին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 1991; Կ. Հովհաննիսյան, Պարսկա-հայերի գաղթը և Ներսիս Առաքյալեցին, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության Պե-տական թանգարանի, Եր., 1975, N 4; Н. Тавкелян, Переселение армян из Персии в Турцию в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России, ՊԲՀ, Եր., 1976, N 3; Ա. Դար-բինյան, Արևմտահայերի 1829-1830 թթ.-ի գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, Եր., 1974, N 2; Նույնի, Էջեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի հայերի 1829-30թթ. գաղթի պատմությունից, «Բաները Երևանի համալսարանի» (այսուհետև՝ ԲԵՀ), Եր., 1973, N 2; Նույնի, Նոր վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1830թթ. գաղթի վերաբեր-յալ, «Բաները Հայաստանի արխիվների» (այսուհետև՝ ԲՀԱ), Եր., 1973, N 2; Նույնի, Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830гг., ԲՀԱ, Եր., 1977, N 3:

1828-1831թթ. ընթացքում ռուս-պարսկական, ապա մահ ռուս-թուրքական տահման անցան և Ռուսաստանի հովանավորության տակ թուրք-պարսկական բռնակալների լծից ազատվեցին ընդհանուր առմամբ ավելի քան 20606 ընտանիքներ (8249 ընտանիք պարսկահայատակ հայեր և 12357 ընտանիք արևմտահայեր) կամ շուրջ 125000 մարդ, որոնց որոշակի քանակությամբ հաստատվեց Արևելյան Շիրակում:

Մակայն գավառի բնակավայրերում գաղթականների տեղաբաշխման խնդրին վերաբերող պատմական աղբյուրները, ցավոք, տակավ չեն բերի են: Եղածն էլ պայմանականորեն բաժանել ենք երկու խմբերի: Առաջին խմբին պատկանող աղբյուրներում («Արևելյան մամուլ»³, Ս. Ջաղալյան⁴, Հ. Էփրեկյան⁵, Ղ. Ալիշան⁶, «XIX դարակեսի եկեղեցական չափաքերական մատյաններ»⁷, մասամբ մահ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղամոմների քառաքան»⁸) կան միայն աշխարհագրական տեղեկություններ, այսինքն նշվում է գաղթականների որտեղից լինելն ու Շորագյալի գավառի որ գյուղում հաստատվելը. այսպես օրինակ՝ Կաթաի փաշայության Ինճե-Սու գյուղից Շորագյալի գավառի Դոթթին-Դըշլաղ գյուղ կամ Էրզրումի փաշայության Նեքթին Բասենի Պասինճվան գյուղից Շորագյալի գավառի Իլիսխարի գյուղ⁹ և այլն: Բայց մասնօրինակ կոնկրետ նշումներ կան Շորագյալի գավառի 76 գյուղերից միայն 34-ում հաստատված գաղթականների մասին: Եվս 32 գյուղերում տեղավորվածներին անդրադառնալիս այդ մասն աղբյուրները րաց են թողնում գաղթականների որտեղից լինելու մասին մանրամասները և ուղղակի նշում՝ Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն փաշայությունից Շորագյալի գավառի այս կամ այն գյուղ. օրինակ՝ Էրզրումի ու Կաթաի գյուղերից Շորագյալի գավառի Օթթա-քիլիսա գյուղ¹⁰ և այլն: Իսկ ինչ վերաբերում է գավառի մնացած 10 գյուղերին, ապա սրանցից միայն մեկը՝ Թաթարական Գյուլադարան, չի համարվել գաղթականներով, մինչդեռ մնացած ինը՝ Դուլիջանը, Եսաուլը, Փալուքլին, Մեծ Քեթին, Շիշթափան, Դարբանդը, Դըրվա-Դագիլմանը, Թափառլին և Երզրոլ Արքիպալին ունեցել են գաղթականների իրենց բաժինը, քայց մայն աղբյուրների քերությամբ պաճատով անհնարին է պարզել, քե Արևմտյան Հայաստանի որ շրջաններից էին սրանք:

Երկրորդ խմբին պատկանող աղբյուրներն արխիվային նյութեր են կամ այսպես կոչված՝ «*О турецких переселенцах*»¹¹ ստվարածավալ աշխատությունը, որն ի հակադրություն վերը նշվածների՝ շրջանցում է արևմտահայ գաղթականների որտեղից լինելու և Շորագյալի գավառի որևէ գյուղում հաստատվելու կարևորագույն հարցը՝ ներկայացնելով միայն թվային տվյալներ, այն էլ՝ ոչ միշտ և ոչ լրիվ: Բանն այն է, որ պետական-պաշտոնական փաստաթուղթ ճանաչվող այս աշխատության մեջ («*О турецких переселенцах*») տեղ գտած քացթողումների պատճառով է, որ չենք կարող կոնկրետ նշել, քե Արևմտյան Հայաստանի որ շրջաններից և մանավանդ որ գյուղերից կամ քաղաքներից ինչ թվով գաղթականներ են տեղավորվել Շորագյալի գավառի այս կամ այն բնակավայրում: Այսպես, ըստ առաջին խմբի աղբյուրների, Պարսկաստանից 1828թ.-ին Արևելյան Հայաստան անցած գաղթականների մի խումբ՝ շուրջ 660 ընտանիք, գաղթելով առանց պետական օգնություն ու փաստաթղթեր ստանալու, հաստատվեց ոչ քե գաղթականական կոմիտեի կողմից մախսուրթ ընտրված վայրերում՝ Երևանի ու Նախի-

³ Տեղեկագրական պատառիկներ. Արևելյան մասն Շիրակայ, «Արևելյան մամուլ», Չմիտնիա, 1898-1899:

⁴ Ս. Ջ ա լ ա յ ա ն, Դանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա-Բ, Տիփսիս, 1842-1858:

⁵ Հ. Էփրեկյան, Պատկերագրող բնաշխարհի քառաքան, հ. Ա-Բ, Վենետիկ 1903-1907:

⁶ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, Ղ. Ազար, 1881:

⁷ ՀՀ ՊԳՊԱ քննող 47, ցուցակ 1, գործ 659-663, 859, 860, 863, 865, 920-923, ցուցակ 2, գործ 1, 18, 20-23, 37, 39, 46-48, 69, 70, 73-75, 79, 81-83, 89-92, 98, 102, 103, 107-115, 120, 121, 128-135, 138-140, 146-150, 153-158, 195, 201, 225, 237, 415, 516, 530, 621, 626, 630, ցուցակ 3, գործ 199, ցուցակ 6, գործ 37, 59, 119, 152, 167, 179, 248:

⁸ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղամոմների քառաքան, կազմեցին՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բաքսեղյան, հ. 1-4, Եր. 1986-1991:

⁹ Հ. Էփրեկյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 68:

¹⁰ «Արևելյան մամուլ», թիվ 6, 15 մարտի, Չմիտնիա, 1899, 29-րդ տարի, էջ 239:

¹¹ ՀՀ ՊԳՊԱ, քննող 93, ցուցակ 1, գործ 85, 86:

ջևանի նախկին խանությունների ու Ղարաբաղի տարածքում, այլ հասան մինչև Վրաստան, իսկ նրանց ոչ մեծ մասը¹² հաստատվեց նաև Շոթագյալի գավառի երեք գյուղերում՝ Փոքր Ղարաքիլիսայում¹³, Մեչիտլիում¹⁴ և Աղքիլիսայում¹⁵։ Բայց թե կոնկրետ քանի ընտանիք տեղավորվեց նշված երեք գյուղերում, պարզելն անհնար է։ Պատճառն հետևյալն է. նշված դեպքերից ընդամենը մեկ-երկու տարի անց սկսվում է թուրքահայերի գաղթը, որի հետևանքով Շոթագյալի գավառի նաև վերոհիշյալ երեք գյուղերում, հաստատվում են մեծ թվով կարսեցիներ, երզրամցիներ, քալազեցիներ։ Եվ նորից առաջ է գալիս նույն հարցը՝ քանի ընտանիք կամ քանի շունչ էին մտնելներ։ Պետական պաշտոնյաները, որոնք կարգված էին հսկելու արևմտահայ գաղթականների տեղավորման և հաշվառման գործընթացը, և որոնց ներկայացրած նյութերի հիման վրա հետագայում կազմվել են «*О турецких переселенцах*» մատյանները, փաստորեն մեծապես թերացել են իրենց պարտականությունների կատարման մեջ և Թուրքիայից գաղթած ու Շոթագյալի գավառի գյուղերում բնիկ շոթագյալցիների և պարսկահայատակ հայ գաղթականների հետ հաստատվածներին տարբերակված (առանձին-առանձին) հաշվելու փոխարեն տվել են մեկ ընդհանուր թվային տվյալ։ Այսպես, օրինակ՝ վերոհիշյալ փաստաթուղթն իրազեկում է, որ 1828-1830թթ. գաղթերի արդյունքում Շոթագյալի գավառի Փոքր Ղարաքիլիսա է գաղթել 100 ընտանիք կամ 537 մարդ (293-ը արական, 244-ը՝ իգական սեռի), Մեչիտլի՝ 17 ընտանիք կամ 159 մարդ (97-ը՝ արական, 62-ը՝ իգական սեռի) և Աղքիլիսա՝ 37 ընտանիք կամ 217 մարդ (117-ը՝ արական, 100-ը՝ իգական սեռի)։¹⁶ Բայց թե դրանցից կոնկրետ որքանն էին պարսկահայատակներ և որքանը արևմտահայեր, ինչ վայրերից էին գաղթել, այս մասին փաստաթուղթը ուղղակի չում է։

Այդ թերություններն ու բացթողումները ավելի ակնհայտ են դառնում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից գաղթած և Շոթագյալի գավառի միևնույն գյուղում հաստատված գաղթականներին ըստ գաղթած վայրերի զատ-զատ հաշվառելիս։ Գաղթականների ընդհանուր թվից ոչ միայն չեն առանձնացվել ավելի վաղ տեղավորված պարսկահայերն ու Երևանի, Ալաբամի, Սարդարապատի, Լոռու և Վրաստանի գյուղերից Շոթագյալի գավառի գյուղերում հաստատվածները, այլ թույլ է տրվել մեկ այլ խոշոր սխալ ևս. նկատի ունենք գավառի գյուղերում գաղթականներին տեղաբաշխելիս ու հաշվառում անցկացնելիս Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից գաղթածներին առանձին-առանձին չհաշվարկելը։ Պաշտոնատար անձանց կողմից ժամանակին թույլ տրված նման թերացումները հիմք հանդիսացան նոր քաղաքությունների։

Այսպես, Շոթագյալի գավառում գաղթականների տեղաբաշխումը նկարագրելիս առաջին խմբի արդյունքները Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն փաշայությունը (շրջանը, վիճակը) նշելուց բացի հիշում են նաև 51 կոնկրետ բնակավայրեր՝ գյուղեր, ագարակներ կամ քաղաքներ, որոնց քրիստոնյա բնակչությունը գաղթելով հաստատվել էր Շոթագյալի գավառի 34 գյուղերում։ Դրանցից 21-ում գաղթականները տեղավորվեցին համաձայն գյուղից գյուղ օրենքի, այսինքն՝ ամբողջական գյուղերով, առանց միմյանցից անջատվելու, ինչպես բնակվել են մինչև գաղթը։ Օրինակ՝ Կարսի փաշայության Վաղի գյուղից Շոթագյալի գավառի Սարիբաշ գյուղ է գաղթել 8 ընտանիք կամ 42 մարդ¹⁷ կամ Ալաշկերտի Պատմայ գյուղից Շոթագյալի Դաղաթ գյուղ՝ 23 ընտանիք կամ 122 մարդ¹⁸։ Եվս 14 գյուղերում միաժամանակյաբար հաստատվել են կամ Թուրքիայի նույն փաշայության տարբեր գյուղերից կամ էլ տարբեր փաշայություններից գաղթածներ, և ինչպես առաջին դեպքում՝ նշվում է գաղթականների նախկին բնակության վայրը, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն գյուղը կամ քաղաքը։ Օրինակ՝ Կարսի փաշայության Ջոնուշլու, Շահնալար, Փաղոլվան և Բյուրուկդարա գյուղերից գաղթել և Շոթագյալի գավառի Դուզբենտ գյուղում են հաստատվել 46 ըն-

¹² «Сборник газет Кавказ», изд. О. Константиновым, первое полугодие, Тифлис, 1847, стр. 62.

¹³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 3, գործ 920:

¹⁴ Նույն տեղում, ցուցակ 2, գործ 128:

¹⁵ Նույն տեղում, գործ 18; Հ. Էփրիկյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 5, 479:

¹⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 339-361, 197-206, գործ 85, էջ 215-223:

¹⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, գործ 85, էջ 106-108:

¹⁸ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 163-168:

տանիքներ՝ 378 մարդ¹⁹ կամ Կարսի Պենկի-Անեղ և Կանի գյուղերից ու Կարնո Կան գյուղից Շորագյայի գավառի Արթիկ գյուղ են գաղթել 100 ընտանիքներ՝ 643 մարդ²⁰: Շորագյայի գավառի մնացած 32 գյուղերի մասին (չհաշված Թաթարական Գյուղադա-րան և այն ինքն գյուղերը, որոնցում տեղավորվածների աշխարհագրության մասին որևիցե տեղեկություն գոյություն չունի), ինչպես արդեն նշել ենք, չկա որևէ մանրա-մասն տվյալ, քացի առաջին խմբի աղբյուրներում եղած նշումներից և դրանց ավելաց-րած թվային տվյալներից: Այսպես՝ Դեբջանից ու Կարսի վիճակից 31 ընտանիք (174 մարդ) է տեղավորվել Շորագյայի գավառի Դիքաքլար գյուղում²¹ կամ Կարսի գյուղե-րից ու Այաշկերտից 17 ընտանիք (94 մարդ) է տեղավորվել Շորագյայի Սոնգյաուլի գյուղում²²:

Այժմ տեսնենք, թե գավառի գյուղերում տեղավորված տաքքեր վայրերի գաղթա-կաններին առանձին-առանձին չհաշվելն ինչ քաղաքայիններ առաջացրեց: Գաղթած-ներին ըստ Արևմտյան Հայաստանի տաքքեր շրջանների չհաշվառելու պաշտոնատար անձանց անհետատես քաղաքականության պատճառով՝ մենք միայն մասնավոր ճշտությամբ կարող ենք դատադրություն անել, թե Շորագյայի գավառի գյուղերում հաս-տատված գաղթականների ընդհանուր թվի մեջ որքանն էին, ասենք, կարսեցիները, քա-յազետցիները կամ էրզրումցիները: Բանն այն է, որ գաղթը, ինչպես հայտնի է, ըմբա-ցավ երեք փուլերով. նախ գաղթեցին կարսեցիները, ապա քալազետցիները, և վերջինը՝ էրզրումցիները: Բնականաբար ճույնայի փուլերով անցկացվեց նաև գաղթականների տեղավորման գործընթացը, այնպես որ կար իրական հնարավորություն տաքքեր փա-շայություններից գաղթածներին թե՛ մինչև տեղավորվելը և թե՛ տեղավորվելուց հետո հաշվառել առանձին-առանձին: Ցավոք, պետական պաշտոնյաները չեն օգտագործել այդ հնարավորությունը: Ավելին, երբ ավարտվեց գաղթականների տեղավորման գործ-ընթացը, պարզվեց, որ Շորագյայի գավառի՝ գաղթականներով համարված 75 գյուղե-րից (քաջատություն էր կազմում միայն մանհեթականներով բնակեցված Թաթարական Գյուղադարան) 32-ում Արևմտյան Հայաստանի տաքքեր փաշայություններից գաղ-թածները տեղավորված են խառը: Այսպես՝ Կարսից, Այաշկերտից, Խնուսից և Սեբաս-տիայից գաղթած 28 ընտանիքներ (141 մարդ) հաստատվել էին Շորագյայի գավառի Ադին գյուղում²³ կամ 27 ընտանիքներ (158 մարդ), Բասենից ու Այաշկերտից գաղթելով, հաստատվել էին Թափաղուրյակ գյուղում²⁴: Եվս 9 գյուղերում հաստատվածների մա-սին, ինչպես արդեն նշել ենք, քացի թվային տվյալներից, որևէ այլ տեղեկություն չկա: Մնացած 34 գյուղերից յուրաքանչյուրում հաստատվեցին Արևմտյան Հայաստանի մի-այն այս կամ այն շրջանից գաղթածները: Օրինակ՝ Կարսի վիճակից Շորագյայի գա-վառի Բայանդուր գյուղ են գաղթել 52 ընտանիքներ (303 մարդ),²⁵ կամ Կարնո վիճա-կից Շորագյայի գավառի Դյով-խանի գյուղ՝ 19 ընտանիք (125 մարդ)²⁶ և կամ Բայազե-տից Շորագյայի գավառի Կոսյու գյուղ՝ 26 ընտանիք (156 մարդ)²⁷: Ստացվում է, որ ճշտվի պարզել, թե գավառի տարածք գաղթածների ընդհանուր թվից՝ 2341 ընտանիքից (13465 մարդուց) քանիսն էին կարսեցիներ, քանիսը քալազետցիներ և քանիսը էրզրում-ցիներ՝ դառնում է անհնար, քանի որ այդպիսիք առանձին-առանձին էին տեղավորված միայն 31 գյուղերում, ընդ որում, հետևյալ կերպ. 19 գյուղերում՝ միայն կարսեցիներ, 5-ում՝ քալազետցիներ, 7-ում՝ էրզրումցիներ: Այս ամենը թույլ է տալիս համզելու այն եզ-րակացության, որ Շորագյայի գավառի տարածքում գաղթականների տեղաբաշխումը հնարավորին չափ ամբողջական կտրելի է նկարագրել միայն վերոնիշյալ երկու խմբե-րի աղբյուրների տվյալների մանրագին համադրման ճանապարհով:

¹⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 362-378:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 311-338:

²¹ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 379-386:

²² Նույն տեղում, գործ 85, էջ 98-105:

²³ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 60-66:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 125-133:

²⁵ Նույն տեղում, գործ 85, էջ 13-21:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 240-244:

²⁷ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 280-288:

1829թ. սեպտեմբերի 2-ին ավարտվեց ռուս-թուրքական պատերազմը, իսկ մոյսեմբերին սկսվեց և մեկ-երկու ամսից զանգվածային բնույթ ստացավ թուրքահայատակ քրիստոնյաների՝ Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրով նախատեսված գաղթը դեպի ռուսական տարածքներ, մասնավորապես Արևելյան Շիրակ, որտեղ ժողովրդագրական իրավիճակը գաղթի նախօրեին այսպիսի պատկեր էր ներկայացնում:

XIX դարի 20-ական թթ.-ի սկզբից, կապված տարածաշրջանում ստեղծված կայուն ռազմաքաղաքական իրադրության, ռուսական կառավարության կողմից ընտրված ճիշտ հարկային քաղաքականության (հարկերի ծայրաստիճան նվազեցման) և Փամբակի ու Շորագյալի գավառների սահմանագլխին ամբողջ կառուցման հետ Շորագյալի գավառի ազգաբնակչության թիվը, թեև քավակամին դանդաղ տեմպերով, սկսեց վերելք ապրել և արդեն 1824-25թթ. կեսերին հասավ մինչև 705 ընտանիքի (529-ը հայկական, իսկ 176-ը թաթարական): Ցավոք, գավառի ազգաբնակչության թվի այս թեկուզև դանդաղ վերելքը երկար չտևեց: Արդեն 1826թ. սկզբներին, կապված ռուս-պարսկական փոխհարաբերությունների ծայրաստիճան սրման հետ, գավառի տարածքը լքեցին կամ որ ավելի ճիշտ կլինեք ասել՝ Շորագյալից փախսան գրեթե բոլոր մահմեդականները, ինչի հետևանքով գավառի 25 գյուղերում ազգաբնակչության թիվը 1826-28թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի նախօրեին իջավ մինչև 496 ընտանիքի կամ 3040 մարդու (1617-ը արական, 1423-ը իգական սեռի)²⁸: Ազգաբնակչության թվաքանակի նվազումը շարունակվեց մինչև 1826թ. կեսերը՝ մեր կարծիքով այդ պահին հասնելով ընդամենը 175 ընտանիքի կամ 980 մարդու (540-ը արական, 440-ը իգական սեռի): Ռուս-պարսկական պատերազմի արդեն առաջին երկու ամիսների ընթացքում Երևանի Հասան խանի թալանչիական արշավանքի ու գերեվառումների պատճառով լրիվ մալդաթալի եղան Շորագյալի համեմատաբար մաքրաշատ գյուղերից հինգը՝ Հոռումը, Փոքր Դարաքիլիսան, Բայամուրը, Թավշան-Դշաղը և Վերին (Փոքր) Դանլիջան, թեև «Արևելյան մամուլ»-ի (թիվ 22, 15 նոյեմբերի, 1898) հավաստմամբ՝ դրանցից մեկում՝ Հոռումում մինչև գաղթը մոտ 30 ընտանիքներ դեռ մնում էին: Սակայն հակված ենք կարծելու, որ թուրքահայերի գաղթի նախօրեին Հոռումը ևս մյուս չորս գյուղերի մեկն լրիվ ամայացած պիտի լիներ, որովհետև «Արևելյան մամուլ» վերոհիշյալ հաղորդման ճշմարտացիությունը որևէ արխիվային փաստաթղթով չի հիմնավորվում:

Դրությունը սկսեց շտկվել միայն 1826թ. վերջերից՝ կապված ռուսական զորքերի հաջողված հակահարձակման, Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի ազատագրման և ռազմական գործողությունների՝ երևանյան թատերաբեմ տեղափոխվելու հետ: Մինչև պատերազմի ավարտը Արևելյան Հայաստանի և Վրաստանի տարածքներից Շորագյալում հաստատվեցին շուրջ 50-60 ընտանիքներ: Եվս 40-50 ընտանիքներ տեղավորվեցին այստեղ արդեն պատերազմից հետո՝ ռուսական տարածքներ գաղթած պարսկահայերից, այնպես որ արդեն 1828-29թթ.-ին Շորագյալի գավառում կար հին ու նոր հիմնադրված 26 գյուղ՝ մոտ 280-300 ընտանիք ազգաբնակչությամբ:

Այսպիսին էր ժողովրդագրական դրությունը Շորագյալի գավառում մինչև թուրքահայերի գաղթը, որ պաշտոնապես սկսվեց արդեն 1829թ. նոյեմբերի 10-ից: Առաջինը Արաքսն անցան և ռուսական տարածքներում հաստատվեցին Կարսի փաշայության քրիստոնյաները: Սկսվելով նպաստ չլսահանջող 400 ընտանիքների Գյումրիում հաստատվելու համար գեներալ-մայոր Բերգմանի կողմից անցագրեր տալու պահից (1829թ. դեկտեմբերի սկիզբ)՝ կարսեցիների ներգաղթը շարունակվեց մեկ-երկու ամիս և համարյա ավարտվեց արդեն 1830թ. հունվարի վերջերին: Եւրջ 2464 ընտանիք կարսեցիներ, գաղթելով երեք փուլերով (մախ 400, ապա 1840 և վերջապես 224 ընտանիքներ) 1829թ. հունվարի 5-ին ցարի կողմից հաստատված նախագծով տեղավորվեցին Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում, Հայկական մարզում և Թալինի մահալում: Ընդ որում, կարսեցիների մեծագույն մասը՝ ըստ պաշտոնական փաստաթղթերի ավելի քան

²⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 87, էջ 1-157:

²⁹ «Արևելյան մամուլ», թիվ 15, 1 օգոստոսի, Զմիռնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 584, թիվ 22, 15 նոյեմբերի, էջ 758:

2264 ընտանիք (փաստաթղթերում թիվը տատանվում է 2263-2267-ի միջև), հաստատվեց հենց Փամբակ-Շորագյալում³⁰:

Փորձներ պարզության մտցնել այն հարցում, թե Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիա գաղթած կարսեցիների ընդհանուր թվից որ մասը հաստատվեց միայն Շորագյալի գավառում: Ինչպես ասվեց, արևմտահայերի գաղթի մախօրեին Շորագյալի գավառում բացի Գյումրուց կար 26 գյուղ, որից 8-ում կամ առանձին-առանձին, կամ էլ բնիկ շորագյալցիների հետ միասին բնակվում էին Արևելյան Հայաստանի, Վրաստանի և Ղարս-կատանի տարածքներից մայիկեի մոտ գաղթածներ, իսկ մնացած 18 գյուղերում՝ միայն շորագյալցիներ: Արևմտահայերի գաղթի առաջին փուլի ավարտին, երբ գաղթել ու ռուսական տարածքներում հաստատվել էին դեռևս միայն կարսեցիները, գավառում գյուղերի թիվը հասավ 56-ի: Այսինքն, Շորագյալի գավառում գոյություն ունեցող 26 գյուղերից բացի կարսեցիների գաղթի հեռանալով հիմնվեցին կամ «վերակենդանացան» ևս 30 գյուղեր: Կարսեցիների տեղաբաշխումը Շորագյալի գավառում ավելի մանրամասն նկարագրելու նպատակով տարբերակում ենք նրանց երեք խմբեր՝ ա/ Գյումրիում հաստատված կարսեցիներ, բ/ գավառի արդեն գոյություն ունեցող գյուղերում հաստատված կարսեցիներ և գ/ սեփական ուժերով գյուղեր հիմնած կարսեցիներ: Ի դեպ, նույնպիսի տարբերակում կանենք Արևմտյան Հայաստանի մաս մյուս շրջաններից գաղթած և Շորագյալի գավառի գյուղերում հաստատված գաղթականների համար:

1829-30թթ. ներգաղթը Գյումրի քերեց Կարս քաղաքի գրեթե ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը, որն ըստ Կրպեի՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Խաժակյանի առաջնորդությամբ գաղթել էր միանգամից ու կազմել էր 693 ընտանիք կամ մոտ 5000-5500 մարդ³¹: Սա մեր կողմից պայմանականորեն նշվում է որպես Շորագյալ գաղթած կարսեցիների առաջին խումբ: Բայց ոչ բոլոր հեղինակներն են կարսեցիների այս թվաքանակի ու նրանց՝ ամբողջությամբ Գյումրի գյուղում հաստատվելու հարցում համաձայն Կրպեին հետ: Հայ պատմագրության մեջ այս հարցի վերաբերյալ ընդունված կարծիքի համաձայն, որ առաջ է քաշվել Գ. քահանա Աղանյանցի և Եփրեմ Մեթի կողմից, կարսեցիները կազմել են ոչ ավելի քան 600 տուն և գաղթել են ոչ միանգամից, այլ մախապես բաժանվելով երեք մասերի³²: Ավելին, Եփրեմ Մեթի վկայությամբ՝ Գյումրիում հաստատվել էին միայն Կանցի Մարտիրոսի առաջնորդությամբ գաղթածները, իսկ կարսեցիների երկու այլ խմբեր Մխտեի Անոյի և Մանեհանու արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ տեղավորվել էին առաջինը Փամբակի Ղարաքիլիսայում, իսկ երկրորդը՝ Շորագյալի Ղիչաղ գյուղում³³, այնպես, որ արդեն 1830թ. օգոստոսին Կարս քաղաքում, մատենադարանի մի վավերագրի համաձայն՝ մնացել էին ընդամենը 10³⁴, իսկ ըստ մեկ այլ վավերագրի՝ մինչև 50-60 տուն հայեր³⁵: Վերոհիշյալ խնդրում համակարծիք լինելով Կրպեին՝ մենք միաժամանակ ամբողջապես չենք մերժում մաս Գ. Աղանյանցի ու Եփրեմ Մեթի վկայությունների ճշմարտացիությունը: Դիշտ համարելով Կրպեի հայտարարությունն այն մասին, թե Կարսից գաղթածների ընդհանուր թիվը 693 ընտանիք էր կամ մոտ 5000-5500 մարդ, չենք կարող համամիտ չլինել մաս Գ. Աղանյանցի և Եփրեմ Մեթի հետ այն հարցում, որ կարսեցիները գաղթի մախօրեին բաժանվել էին երեք խմբերի, որոնք սակայն տեղավորվեցին ոչ թե Ղարաքիլիսայում, Գյումրիում և Ղիչաղում, ինչպես նրանք են նշում, այլ՝ Ղարաքիլիսայում, Գյումրիում և Սոգոթլիում, ինչպես համոզված ենք մենք: Այսպիսով, Գ. Աղանյանցի ու Եփրեմ Մեթի հետ մեր տարաձայնությունը ոչ այնքան կարսեցիների թվի հարցում է, որքան Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի և կարսեցիների՝ Սոգոթլիի փոխարեն Ղիչաղում հայտնվել-

³⁰ Документы и материалы по истории Армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Ер., 1993, док. 16, стр. 76; Акты собранные Кавказскою Археологическою Коммиссиею (АКАК), т. 7, Тифлис, 1876, стр. 847.

³¹ Կրպեի, Կարս քաղաքը, Մոսկվա, 1893, էջ 56, 97:

³² Գ. ք. Աղանյանց, նշվ. աշխ., էջ 24-25: Մ. Կարապետյան, Եփրեմ Մեթի արևմտահայության 1829-30թթ.-ի գաղթի մասին, ՊԲՀ, N 2, Եր., 1997, էջ 292:

³³ Մ. Կրպեի, նշվ. աշխ., էջ 292:

³⁴ Մարտիրոսի անվան Մատենադարան, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 74, վավ. 246, էջ 1:

³⁵ Նույն տեղում, թղթ. 66, վավ. 54:

լու փաստի մեջ: Մեր կարծիքով Սաեհանոս արքեպիսկոպոսն իր կարսեցիների հետ Ղիչաղ չի մտել: Հաստատավել է Գյումրիում և մինչև 1837թ. մարտի 27-ը կաթողիկոսի հրամանով եղել տեղի գաղթականների առաջին հոգևոր առաջնորդը³⁶, ինչի մասին էլ հենց ինքը՝ արքեպիսկոպոսը տեղեկացնում էր 1834թ. հուլիսի 3-ին իր մի նամակով:³⁷ Ինչ վերաբերում է կարսեցիների՝ Ղիչաղ գյուղում հաստատվելուն, ապա մեր ունեցած տվյալներով՝ թուրքահայերի գաղթի ողջ ընթացքում (1829-31թթ.) Շորագյալի գավառի այս գյուղում որևէ կարսեցի չի հաստատվել: Գյուղը վերակենդանացել է միայն ի հաշիվ Բասենի Մծնկերտ ավանից գաղթածների:³⁸ Հետևաբար կարսեցիների երրորդ խումբը, տեղավորվել է ոչ թե Ղիչաղում, այլ Սոգոթլիում³⁹:

Այսպիսով, 1829-30թթ. ընթացքում Կարս քաղաքից գաղթել ու Փամբակի Դարաքիլիսա և Շորագյալի Գյումրի ու Սոգոթլի գյուղերում են հաստատվել 693 ընտանիքներ, որոնցից մոտ 600-ը (այդ թվում նաև 150 ընտանիք հույներ)⁴⁰ Գյումրիում, 40 ընտանիքներ՝ Սոգոթլիում, իսկ մնացած 53-ը՝ Դարաքիլիսայում:

Կարսեցիների երկրորդ խումբը Շորագյալում հաստատվեց գյուղային ունեցող 26 գյուղերից 16-ում: «Արևելյան մամուլ», Հ. Էփրիկյանի և 1829-32թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների մեր համադրությամբ պարզվեց (տե՛ս աղ. 1), որ նշված գյուղերից միայն հինգում են կարսեցիները հաստատվել քնիկ շորագյալցիների հետ և կազմում էին ընդամենը 99 ընտանիք (749 մարդ):

Աղ. 1

գյուղերը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	գաղթած վայրերը
1. Բանդեկամ	25	103	93	196	Կիկտո գյուղից
2. Դասմայի	14	46	37	83	Քեյե-Պոս գյուղից
3. Թալիքողի	17	59	53	112	Մյուվերան գյուղից
4. Դուքնի-Դոշյալ	5	22	9	31	Իմեն-Սու գյուղից
5. Դուզքինտ	38	158	169	327	Ջոմուշլու, Շահմալար, Զյուրուկդարա և Փալոքլան գյուղերից
Ընդամենը	99	388	361	749	

Ինչ վերաբերում է մնացած 11 գյուղերին՝ Թաքմալի, Չրալի, Փոքր Բեքանտ, Զյավթատլի, Մեծ Զյափանակ, Իլլի-Զիլիսա, Արթիկ, Դոլ-Զիլիսա, Մահմուդջուղ, Չոռլի և Սոգոթլի, ապա սրանցում քնիկ շորագյալցիների ու կարսեցիների հետ ներգաղթի հաջորդ փուլերի ընթացքում հաստատվել են որոշ թվով գաղթականներ Արևմտյան Հայաստանի նաև այլ շրջաններից, և դրա հետևանքով էլ այս գյուղերում հաստատված կարսեցիների տոնյոգ թիվը պարզելն անհնար է:

Շորագյալի գավառ գաղթած կարսեցիների երրորդ և վերջին խումբն այսպես կոչված՝ նոր գյուղեր հիմնողներն էին: Սրանք ռուս-թուրքական սահմանն անցնելուց հետո Շորագյալի արդեն գոյություն ունեցող գյուղերում հաստատվելու փոխարեն նախընտրեցին հիմնել նորերը կամ վերականգնել խալառ ավերակվածները (կարսեցիների այս խմբի կողմից գավառի տարածքում հիմնվեցին ու վերականգնվեցին ավելի քան 30 գյուղեր): Հետագայում՝ մինչև 1831թ., միայն կարսեցիներով բնակեցված մնացին այդ գյուղերից 15-ը⁴¹ (տե՛ս աղ. 2), որոնցից մեկում գրանցվեց այդ ժամանակների համար իր նախադեպը չունեցող մի իրադարձություն:

³⁶ Կ ր պ ե, նշվ. աշխ., էջ 79:

³⁷ Մաշտոցի անվան Սատեհանդարան, Դիվան Կարապետ արքեպիսկոպոսի, թղթ. 163դ, վավ. 1407:

³⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 108; «Արևելյան մամուլ», թիվ 24, 15 դեկտեմբերի, Զմիռնիս, 1898, 28-րդ տարի, էջ 934:

³⁹ «Արևելյան մամուլ», թիվ 18, 15 սեպտեմբերի, 1898, 28-րդ տարի, էջ 737:

⁴⁰ Орест Евчакяв, Статистическое описание Закавказского края, с присовокуплением статьи: Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение оного с нынешним, СПб., 1835, стр. 152.

⁴¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 1-12, 27-30, 70-73, 81-83, 106-108, 167-176, 259-265, 283-291, գործ 86, էջ 28-36, 45-47, 91-106, 108-114, 218-227, 306-309:

Աղ. 2

գյուղերը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամ.	գաղթած վայրերը
1. Շիվկաթուղ	56	169	152	331	Քաղցրեղունյաց Ղըզը-Ղարա գյուղից
2. Դահալդի	64	183	160	343	Արևմտյան Շիրակից
3. Քյալալի	12	42	32	74	Կարսի վիճակից
4. Բոզդուղան	13	34	36	70	Փոքր Քեդիկեր
5. Մադիբաշ	8	21	21	42	Վալի գյուղից
6. Եզանլար	34	112	93	205	Ջոնուշուրից ու Բոնիկից
7. Բողազ-Քեռան	35	101	82	183	Ուդուզուր գյուղից
8. Թոմարուաշ	32	112	90	202	Բերմա և Ղարաքիլիսի գյուղերից
9. Ղեզիլար	24	102	82	174	Քեդիկեր գյուղից
10. Փոքր Քեթի	18	39	64	103	Ղազու-Չախյախից
11. Բալանդուր	52	165	138	303	Կարսի վիճակից
12. Ղոնախդան	40	130	95	225	Եմի-Գեոյ, Ջայիմ-Մազիբա և Ղարազան գյուղերից
13. Մեծ (Ներքին) Ղանիթա	23	66	45	111	Իմենլեր գյուղից
14. Չիլալի	17	68	48	116	Ամիից և Խարևան ճալար գյուղից
15. Ալյահ-Քյիլաս	7	22	6	28	Գյուլեթլանից
Ընդամենը	435	1366	1134	2500	

Թուրքիայի տարածքից քրիստոնյաների զանգվածային գաղթի եռուստի շրջանում Կարսի փաշայության Գյուլեթլան գյուղից գաղթեցին և վերականգնելով Շորագյալի գավառի Ալյահ-Քիլիսա գյուղը՝ նրանում հաստատվեցին 7 ընտանիք թաթարներ (28 մարդ)⁴²։ Ամենայն հավանականությամբ, սրանք ոչ վաղ անցյալում Շորագյալի մահմեդական գյուղերից որևէ մեկի նախնին բնակիչներից էին, որ ռուս-պարսկական հարարերույթյունների սրման պատճառով 1825թ. Շորագյալի գավառից մահմեդականների զանգվածային արտագաղթի արդյունքում հայտնվել էին Կարսի փաշայության տարածքում և չհամակերպվելով տեղի պայմաններին՝ կրկին հետ էին վերադարձել՝ տեղավորվելով Ալյահ-Քիլիսայում։

Նոր հիմնադրված կամ վերականգնված մյուս 15 գյուղերում (Ղազարաբաղ, Մոն-գուշի, Սվան-Վերդի, Ադին, Ղեղաշ, Մադիբաշ, Ղազանլի, Մոլլա-Գուշա, Փոքր Քյափանակ, Նորաշեն, Օրթաքիլիսա, Դիքաքլար, Թավշան-Ղշաղ, Հոռու և Փոքր Ղանլի-ջա) հետագա գործողությունները ընթացան արդեն ծանոթ սցենարով։ Մինչև 1831թ., այսինքն մինչև գաղթի ժամկետի պաշտոնական ավարտը սրանցում կարսեցիներից բացի տեղավորվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ։ Ցավոք, մեր ձեռքի տակ եղած արդյունքների սակավությունը թույլ չի տալիս հստակություն մտցնել այդ գյուղերում հաստատված ինչպես կարսեցիների, այնպես էլ այլ շրջաններից գաղթածների թվաքանակի հարցում։

Կարսեցիների հետ միաժամանակ գաղթեցին նաև Բայազետի փաշայության քրիստոնյաները։ Սրանց գաղթը ևս ընթացավ համեմատաբար արագ և առանց դժվարությունների։ Ընդամենը երկու-երեք ամիսների ընթացքում, ըստ բայազետցի գաղթականների թվի ու տեղաբաշխման շրջանների վերաբերյալ պաշտոնական մեկնաբանության, որ ձևավորվել է Հայկական մարզի կառավարիչ Վ. Բեքուրթուլի և գաղթականներին ուղեկցող ենթապա Արդուքինսկու մեդեյայացրած տվյալների հիման վրա,⁴³ 4215 ընտանիք բայազետցիներ գաղթեցին ու հաստատվեցին Հայկական մարզում՝ Գյուլ-չալի, Ապարանի, Դադաչիչակի և Մուրմալուի գավառներում⁴⁴։ Մակայն ռուս-թուրքական սահմանն անցած բայազետցիների թվի և նրանց տեղավորման վայրերի վերաբերյալ իրականությունն այլ է. գաղթել են ընդամենը 2528 ընտանիք (14948 մարդ),⁴⁵

⁴² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, եր., 1986, էջ 70։

⁴³ Ա. Մեյլքսյան, ճշվ. աշխ., էջ 142։

⁴⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 90, ցուցակ 1, գործ 44, էջ 336-337։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 144։

իսկ նրանց մի քանիսն անհետացան անցնելուց հետո Հայկական մարզում հաստատվելու փոխարեն մալաթիոնի տեղափոխվել Փամբակի և Շոթագյալի գավառներում: Մինչդեռ պաշտոնական փաստաթղթերն այդ մասին ոչինչ չեն ասում:

Բայազետցիների գաղթի մալաթիոնի Շոթագյալի գավառում կար տեղաբնակներով, արևելահայերով, պարսկահայերով ու թուրքահայերով (ստալժմ միայն կարսեցիներով) բնակեցված 56 գյուղ: Գաղթելով այս գավառ՝ բայազետցիները, մասնավորապես ալաշկերտցիները, տեղափոխվեցին Գյումրուց բացի ևս 21 գյուղերում, որոնցից երկուսը հիմնեցին սեփական ուժերով, այնպես որ նրանց գաղթից հետո գավառում գյուղերի թիվը հասավ 58-ի: Շոթագյալի գավառում տեղափոխված բայազետցիների առաջին խումբը՝ հենց Բայազետ քաղաքից գաղթածները, հաստատվեցին Գյումրիում, մասնավորապես Կապս գյուղը⁴⁶: Ընդ որում, եթե Կապսը հիմնադրած բայազետցիների թիվը ստույգ հայտնի է՝ 31 ընտանիք կամ 118 մարդ⁴⁷, ապա մույնը չի կարելի ասել Գյումրիում տեղափոխվածների վերաբերյալ, քանզի որևէ թվային տվյալ գոյություն չունի: 1829-32թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով արևմտահայերի գաղթի արդյունքում Գյումրու բնակչության թիվը հասավ 1350 ընտանիքի (մոտ 7250 մարդու)⁴⁸, որից 100-ը, Կարնո գաղթականների հավաստմամբ, բնիկ գյումրեցիներն էին՝ «տեղավորված Չերկեզի ձորի» գլխին⁴⁹ (Արևմտահայերի գաղթի մալաթիոնի Գյումրու բնակչության թիվը տարբեր հեղինակների մոտ տատանվում է. 50-ից⁵⁰ մինչև 300 ընտանիք⁵¹: Մեկը առավել ստույգ ենք համարում Ն. Նիկողոսյանի վարկածը՝ 100 ընտանիք: Եվս 800 ընտանիք կարսեցիներ ու կարինցիներ էլ այստեղ հաստատվեցին մինչև 1832 թ.⁵²: Այսպիսով, Գյումրու բնակչության ընդհանուր թվից՝ 1350 ընտանիքից փոքրիշատե տեղեկություններ կան միայն 900-ի մասին: Մնացած 450 ընտանիքների մասին՝ ոչինչ: Մինչդեռ մեր կարծիքով հնարավոր է գտնել մոտավոր ճշտությամբ պարզություն մտցնել այս հարցի մեջ: Այսպես, Կ. Մատինյանի հաղորդմամբ գաղթից հետո Գյումրու բնակչության մեջ բայազետցիները թվով երկրորդն էին՝ կարսեցիներից (600 ընտանիք) հետո և երգրուցիներից (200 ընտանիք) առաջ և կազմում էին Գյումրիում տեղափոխված կարսեցիների քանակի կեսը⁵³: Նշանակում է՝ Գյումրի գաղթած բայազետցի ընտանիքների մոտավոր թիվը պետի լինել 300-ից ոչ ավելի և 200-ից ոչ պակաս:

Շոթագյալի գավառում բայազետցիների հիմնադրած երկրորդ գյուղը Ղուղաթն էր, որ հիմնեցին Ալաշկերտի Պաանայ գյուղից գաղթած 23 ընտանիքները⁵⁴: Ի դեպ, Ղուղաթում ևս Ալլահ-Քիլիսայի օրինակով զբանգվեց մահմեդականների ներգաղթ. 122 գաղթականներից ութը (երկու ընտանիք) մահմեդականներ էին,⁵⁵ որոնք հավանաբար ալլահ-քիլիսեցիների պես մալսին շոթագյալցիներ էին և գաղթի պաշտոնական թույլտվությունից հետո վերադառնալով՝ կրկին հաստատվել էին իրենց հայրենի գավառում: Մնացած 19 գյուղերում՝ Փոքր Ղալաթիլիսա, Ղափիլի, Հոռոմ, Զրալիլի. Փոքր Բեքանտ, Զյալթաղի, Մեծ Զյալթանակ, Հաջի-Նազար-Ղուլի, Ղազարաբաղ, Սվան-Վերդի, Ադին, Ղեղաչ, Մոնգուլի, Արմուրի, Մահմուդուղ, Մուլա-Գյոլյա, Բողազ-Ջեսան, Մոգութիլ, Նորաշեն, Թափաղուլակ, բայազետցիները տեղափոխվել էին բնիկ շոթագյալցիների, պարսկահայերի ու կարսեցիների հետ համատեղ, այդ պատճառով էլ նրանց իրական թիվն այդ գյուղերում պարզելն անհնար է: Ի դեպ, արդեն բայազետցիների

⁴⁶ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների քառարան, հ. Բ, Եր., 1988, էջ 951:

⁴⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 280-288:

⁴⁸ Նույն տեղում, գործ 83, 84:

⁴⁹ Ն. Նիկողոսյան, Գյումրի-Լենինականի անցյալը (1935թ.), ձեռագիր, ՊՀԱ, գործ 103, ներածություն:

⁵⁰ Մ. Թադևոսյան, Հիշողություններ XIX դարի Ալեքսանդրապոլի անցյալից մինչև մեր օրերը, (1938թ.), ձեռագիր, ՊՀԱ, գործ 103, Թամրազյանի նյութերը, տետր 1:

⁵¹ Մուրադեան, Ալեքսանդրապոլի աղագան, «Միտրեան», Ալեքսանդրապոլ, 1907, 30 հունվարի, թիվ 3, էջ 1:

⁵² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 74, վավ. 227, էջ 2:

⁵³ Կ. Մատինյան, Ալեքսանդրապոլի վաճառականները, «Մեղու Հայաստանի», 2 փետրվարի, N 5, Թիֆլիս, 1874, էջ 3:

⁵⁴ «Արևելյան մամուլ», թիվ 3, 1 փետրվարի, Չմիտնիս, 1899, 29-րդ տարի, էջ 109:

⁵⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 163-168:

Աղ. 4

գյուղերը	ընտան.	ար.	իգ.	ընդամ.	գաղթած վայրերը
1. Բաառնուտ	52	165	138	303	Կարսի փաշայության գյուղերից
2. Դահադդի	64	183	160	343	Առևանտան Շիրակից
3. Քեռայի	12	42	32	74	Կարսի վիճակից
4. Գիլլի	17	68	48	116	Անիից և հարևան ճալար գյուղից
5. Շամլանի	19	74	51	125	Կառնու գյուղերից
6. Թումարտաշ	32	112	90	202	Կարսի Բերնա և Ղարաքիլիսի գյուղերից
7. Հայկական Գյուլաղաբ	16	56	45	101	Բասենի շրջանի Հաջիխալիլ և Ղուլաթ գյուղերից
8. Ղոմախդան	40	130	95	225	Կարսի Եմի-Գեդ, Ջայիմ-Մադիրա և Ղարազան գյուղերից
9. Դուգենու	38	158	169	327	Կարսի Ջոմուշու, Շահմար, Փալոթան և Զյուրուկյարա գյուղերից
10. Եզմուլար	34	112	93	205	Կարսի Ջոմուշու և Բուիկ գյուղերից
Ընդամենը	324	1100	921	2021	

Այդ պատճառով էլ վերջնական հաշվառման ժամանակ նշվել է Շորագյալի տվյալ գյուղերում հաստատվածների միայն ընդհանուր թիվը: Բայց և այնպես, անկախ այն քանից, որ միևնույն գյուղից գաղթածները գալիսի տարածքում հաստատվելիս քա- ժանվել են մասերի, կամ թե մի քանի գյուղերից եկածները գումարվել ու տեղավորվել են միևնույն գյուղում, այնուամենայնիվ նշված 36 գյուղերում հնարավոր է հաշվել, թե Արևմտյան Հայաստանի որ փաշայությունից քանի ընտանիք է գաղթել, ինչը մեզ հա- մար առաջնահերթ կարևորության խնդիր է: Այլ է դրությունը գալիսի գաղթականնե- րով համարված մնացած գյուղերում, այդ թվում՝ նաև արդեն հիշված Վերին կամ Փո- քըր Դանիջայում և Մուլա-Գյուլայում: Մյուսներից յուրաքանչյուրում միանգամից հաս- տատվեցին Արևմտյան Հայաստանի մի քանի շրջաններից գաղթածներ, ընդ որում, ա- ռանց նախնական հաշվառման:՝⁶⁷ Այդ պատճառով էլ անհնար է Շորագյալի տվյալ գյուղերում հաստատվածների ընդհանուր թվի մեջ ցույց տալ, թե այդ գյուղերից յուրա- քանչյուրում Արևմտյան Հայաստանի որ շրջանից քանի ընտանիք է տեղավորվել:

Աղ. 5

գյուղերը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	գաղթած վայրերը
1. Փոքր Ղարաքիլիսա	100	293	244	537	Պարսկաստանի Ղլլի գյուղից, Ալաշկերտից, Մուլից
2. Թաքմալի	17	51	56	107	Կարսի ու Կարիմի փաշայությունից
3. Դադի	8	22	17	39	Ալաշկերտի ու Մուլի գյուղերից
4. Թալլան-Ղլլալ	27	78	64	142	Կարսի ու Բասենի գյուղերից
5. Հոտու	59	167	145	312	Կարսից, Կարիմից, Բալազետից, կամ նաև 4 ըն- տանիք քոչաններ
6. Գրալի	14	58	37	95	Կարսի Փարգիտ գյուղից, Բասենից, Ալաշկերտից
7. Փոքր Բերանա	12	49	39	88	Երևանի, Կարսի, Մուլի, Ալաշկերտի գյուղերից
8. Զյալթալի	15	52	40	92	Կարսից, Կարիմից, Ալաշկերտից
9. Մեյխալի	17	97	62	159	Պարսկաստանից և Խնուսից
10. Մեծ Զյալթալի	51	167	96	263	Կարսից և Ալաշկերտից
11. Հաջի-Նազար-Ղուլի	12	31	8	39	Մշո Բուլանդից ու Ալաշկերտից

⁶⁷ «Արևելյան մամուլ», թիվ 15, 1 օգոստոսի, Ջանիտնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 584, 586-587, թիվ 16, 15 օգոստոսի, էջ 623-626, թիվ 19, 1 հոկտեմբերի, էջ 737-738, թիվ 22, 15 նոյեմբերի, էջ 855-858, թիվ 23, 1 դեկտեմբերի, էջ 889-892, թիվ 24, 15 դեկտեմբերի, էջ 934-936, թիվ 3, 1 փետրվարի, Ջանիտնիա, 1899, 9-րդ տարի, էջ 109-112, թիվ 6, 15 մարտի, էջ 236-237, 239; Հ. Էրիքեղյան, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 5, 293, 320, 444, 479, 500, 518, հ. Բ, էջ 33, 67; Ս. Ջալալյան, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 217; Ս. Գալաթյան, Շիրակից հայերի գաղթը դեպի Ամերիկա, Լոս-Անջելես, 1950, էջ 69-70, 72:

12. Իլլի-Քիլիսա	31	89	71	160	Կարսից, Կարինից
13. Փոքր-Ղանկիցա	14	44	40	84	Կարսի Պեշքիլիսայից, Մուշից
14. Արթիկ	100	334	305	639	Կարսի Պեշքիլի Մեմեդ և Կանի գյուղերից, Կարմու Կան գյուղից
15. Ղազարարադ	54	194	28	322	Կարսից, Ալաշկերտից
16. Սվան-Վերդի	42	138	119	257	Կարսից, Ալաշկերտից, Բասենից և Խյալուտից
17. Աղիմ	28	79	62	141	Կարսից, Ալաշկերտից, Խնուսից և Մեղրաստանից
18. Ղեղաչ	17	50	44	94	Կարսից, Կարինից, Ալաշկերտից
9. Ղըզըլ-Քիլիսա	26	86	68	54	Խոշավանքից, Պողոտաշենից և Մալարամի Հաջի-գալիքից
20. Մոմզուտի	17	63	31	95	Կարսից և Ալաշկերտից
21. Արմուրի	23	62	52	14	Կարսի Թեքնիզ, Վաղի, Ալաշկերտի Տոթագ, Բասենի Եավան գյուղերից
22. Մահմուդբուլ	60	212	137	349	Լոռուց, Կարսից, Բասենից և Ալաշկերտից
23. Ղազանչի	52	168	113	281	Կարսի Բաշ-Շորագյալ և Բասենի Պրլատմ գյուղերից
24. Մելլա-Գյուլչա	59	225	146	371	Կարսի Ղըզըլ-Չախալսից, Բասենից, Խնուսից, Ալաշկերտից
25. Մոզուրի	74	229	193	422	Մարդարաբադից 18 տուն, Կարսից 40 տուն, Ալաշկերտից, Մուշից, Բասենից
26. Փոքր Զյափամակ	17	68	50	118	Կարսի և Կարինի վիճակներից
27. Չոռլի	5	19	8	27	Վրաստանից, Բասենից, Կարսից
28. Նորաշեն	33	93	70	163	Կարսի Քուսիանի, Ջերմուկ գյուղերից, Ալաշկերտից, Դեբեզանից
29. Թափաղուրակ	27	92	66	158	Բասենից ու Ալաշկերտից
30. Ալ-Քիլիսա	37	117	100	217	Կարմու Պըզաի-Դասալ գյուղից և Պարուկաստանից
31. Օրթաքիլիսա	35	109	78	187	Կարսից և Էրզրումից
32. Դիլարցյար	31	99	75	174	Դեբեզանից և Կարսից
Ընդամենը	1114	3635	2764	6399	

Շորագյալի գավառում տեղավորված գաղթականների վերջնական հաշվառում անցկացնելիս (տե՛ս աղ. 5) նույն այդ պատճառով չենք կարող մաս նշել, թե ընդհանուր առմամբ գավառի գյուղերում տեղաբաշխվածների որ մասը Արևմտյան Հայաստանի որ շրջանից է գաղթել և ինչ տեղում է կազմում Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիա գաղթածների ընդհանուր թվի մեջ:

Արևմտահայերի գաղթը կարգավորելու գործում երկրորդ և ոչ սլակաս կոսիտ քերացումը վերաբերում է գաղթող քաղաքային դասի՝ Շորագյալի գավառում տեղավորվելուն: Այսպես, Գաղթականական կոմիտեի որոշմամբ բոլոր գաղթողները բաժանվում էին երեք խմբերի՝ «ա. փոճառականներ կամ առևտրով զբաղվողներ, բ. արհեստավորներ կամ որևէ արհեստով զբաղվողներ և գ. հողագործներ կամ գյուղացիներ»⁶⁸: Կոմիտեն գաղթականներին տեղաբաշխելիս պարտավոր էր խստիվ ղեկավարվել այս դասակարգմամբ, որի համաձայն՝ առաջին երկու խմբերը, որոնք մեծամասամբ քաղաքացիականներ էին, գաղթելուց հետո տեղավորվելու էին քաղաքներում, իսկ երրորդ խմբի գաղթականները՝ գյուղերում: Մինչդեռ գաղթականների վերոհիշյալ տարբերակումը հսկայական էր 1829թ. հունվարի 5-ին Պասկևիչի՝ ցարին ներկայացրած մախագծին, որի համաձայն Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում հաստատվելու էին Կարսի փաշայության քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, այդ թվում՝ մաս քաղաքացիականները Կարսից

⁶⁸ В. Потто, Кавказская война..., т. 4, стр. 474 - 475.

ներ էլ պատրաստովում էին գաղթել Երզրումցի վաշայությունից: Ահա այս ժամանակ էլ էլ կոմիտեին որոշեց Երզրումցի գաղթականների մի փոքր մասին տեղավորել Փամբակ-Շոթապյալի դիստանցիայում՝ կարսեցիների հետ համատեղ:⁷⁵ Եվ երևի թե այստեղ գաղթականների տեղավորումը սրանով էլ կավարտվեր, եթե չլիներ Երզրումցիների գաղթի և նրանց տեղավորման ժամանակ առաջացած դժվարությունները: Բանն այն է, որ Երզրումցի գաղթականների վերջին խումբը (1800 ընտանիք, այդ թվում՝ մահ 150 հայ-կաթոլիկներ) հասնելով Կարս, գաղթի վատ կազմակերպված լինելու պատճառով չկարողացավ շարունակել իր ճանապարհը դեպի Ախալցխայի գավառ և ստիպված եղավ, սայլերի սպասելով, ամիսներ շարունակ մնալ քաց երկնքի տակ: Ուստի ձմեռն մոտենալու վտանգից դրդված՝ գաղթերի վերակացու Անտույի առաջարկով սրանք անցան Արարսն ու բնակության վայրեր ընտրեցին ըստ իրենց ցանկության. մոտ 200 ընտանիք մեկնեց Փամբակի Սեծ Դարաքիլիսա գյուղը, մյուսները ցրվեցին Շոթապյալի գավառում: Բարդություններ առաջացրեց մահ Երզրումցի գաղթականների տեղավորումը: Կոմիտեի մշակած գաղթի կանոններից մեկը պարտավորեցնում էր քրիստոնյաներին տեղավորվել միայն պետական հողերի վրա: Արդեն գաղթականներին տեղավորելու ժամանակ պարզվեց, որ շատ հողեր, որ Գաղթականական կոմիտեի կողմից հաշվառվել էին որպես պետական ու ամայի, տերեր ունեն: Բանն այն է, որ տեղի մահաբեղականների մի մասն իր հողերը վաճառել էր միջև կատերազմը, մյուս մասը վաճառեց պատերազմից հետո: Նոր հողատերերն էլ իրենց հերթին ցանկանում էին դրանք ներքններին տալ միայն մշակության համար: Օրինակ՝ Ախալցխայում գաղթականների 1600 ընտանիքներ տեղավորվել էին իբր թե պետական հողերի վրա, քայց պարզվեց, որ այդ հողերը տերեր ունեն: Վեճը հանգուցալուծվեց միայն Ի. Պասկևիչի միջնորդությամբ, երբ վերջինս ստիպված եղավ պետական գումարներով կրկնակի թանկ գնով գնել այս հողերը տերերից և տալ գաղթականներին⁷⁶:

Շորազյալի գավառում էրզրումցիները տեղավորվեցին հետևյալ կերպ. առաջին խումբը (ինչպես արդեն նշել ենք, սույն բաժանումը պայմանական է և կատարվել է մեր կողմից), մոտ 200 հայ-կաթոլիկ ընտանիքներ՝ գաղթած հենց Կոթին քաղաքից⁷⁷, տեղավորվեցին Գյումրիում՝ հիմնելով «*Յրանգների մակեն*»⁷⁸։ Գյումրուց բացի էրզրումցիները տեղավորվեցին նաև Շորազյալի գավառի ևս 35 գյուղերում, հետևյալ հարաբերությամբ։ Գավառի տարածք գաղթածների երկրորդ խումբը տեղավորվեց արդեն գոյություն ունեցող 56 գյուղերից 24-ում՝ Թաքնալի, Թավշան-Ղշաղ, Հոռոմ, Չրախլի, Բյալֆաշլի, Մեչխալի, Իլլի-Քիլիսա, Փոքր Ղանկիջա, Արթին, Սվան-Վեդլի, Ալին, Ղեղաշ, Արմուրլի, Մանմուղջուղ, Ղազանլի, Մուլա-Գյոկչա, Մոզուրլի, Փոքր Զյալֆանակ, Չոլլի, Նոբաշեն, Թափաղալակ, Աղ-Քիլիսա, Օրթաքիլիսա, Դիրաքլաբ։ Եվ քանի որ նշված բոլոր գյուղերում էրզրումցիները տեղավորվել էին բնիկ շորազյալցիների պարսկահայերի կամ էլ Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածների հետ, ապա պարզել, թե այդ 24 գյուղերից յուրաքանչյուրում առանձին-առանձին կամ բոլորում միասին քանի ընտանիք էին նրանք, անհնար է։ Էրզրումցի գաղթականների երրորդ խումբը՝ թվով 373 ընտանիք (2107 մարդ),⁷⁹ հիմնականում գաղթած Բասենի, Խնուսի և Դերջանի գավառներից, Շորազյալում հիմնեց 11 գյուղ (տե՛ս աղ. 7)։ Ի դեպ, դրանցից մեկում գրանցվեց գավառում նախադեպը չունեցող իրադարձություն, ինչի մասին Սրբազան Սինդոնի հայտնում ևք գաղթականների հոգևոր առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը 1837թ. փետրվարի 7-ի իր նամակով «... քրիստոնյաների հաստատարած գաղթի պայմաններում, Էրզրումի փաշայության Խնուսի գավառի Չևյուրմն գյուղից ի թիվս այլոց գաղթել և Շորազյալի գավառի Մեծ Արդիալի գյուղում են հաստատվել նաև 25 ընտանիք բողոքականներ»⁸⁰։ Նամակին ի պատասխան, Սինդոք

⁷⁵ *Մ. Դաբբինյան, նշվ. աշխ., ԲՀԱ, N 3, Եր., 1977, էջ 8:*

⁷⁶ Ե. Գեղամյանց, Պատմական քաղվածքներ, տրակ 4, մաս 2, Բաքու, 1909, էջ 385-386:

⁷⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 74, փաթ. 227, էջ 2:

⁷⁸ Գ. Տ հ ք - Դ ա վ ք հ ա մ ց, Ալեքսանդրապոլ, «Մեղու Հայաստամի», 24 փետր., N 7, Թիֆլիս, 1873, էջ 3:

⁷⁹ ՀՀ ՊԼՀՊԼ, ֆոնդի 93, ցուցակի 1, գործ 85, էջ 131-138, 148-154, 155-165, 226-233, 240-244, գործ 86, էջ 13-21, 58-69, 79-90, 134-152, 169-171, 172-196:

⁸⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 154, փայ. 28, էջ 1:

պարտավորեցնում էր նրան և Ալեքսանդրապոլի Ղուկաս արքեպիսկոպոսին՝ համագործակցելով արմատախիլ անել աղանդը: Միևնույն ժամանակ իրագործել վերջիններիս հավանաբար չի հաջողվել, քանզի արդեն 1837թ. դեկտեմբերին Գյումրու հոգևոր կառավարությունը Երևանի կոնսիստորիայի միջոցով Միևնույն տեղեկացնում էր աղանդի՝ արդեն Գյումրիում հայտնվելու մասին և մույնիսկ նշում առանձին քաղաքացիների անուններ, իսկ 1838թ. փետրվարի 4-ին վերոհիշյալի մասին տեղեկացվում է նաև Լուկասի գլխավոր կառավարիչը⁸¹: Այնուամենայնիվ, չնայած բոլոր միջոցների գործադրմանը, աղանդն արմատախիլ անել չի հաջողվում: Պաշտոնական փաստաթղթերից նրանում է, որ այն գոյություն է ունեցել և 1841թ.-ին և դրանից հետո⁸²:

Աղ. 7

գյուղերը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	գաղթած վայրերը
1. Դիլյաղ	13	37	46	83	Բասենի Մծմկերտ ավանից
2. Մեծ Արքիսլայի	39	127	88	215	Խնուսի Չևրոբն գյուղից
3. Փոքր Արքիսլայի	13	41	31	72	Խնուսի Չևրոբն գյուղից
4. Իմիդիսանի	30	104	86	190	Բասենի Քեռտիի-Քեռտիից
5. Շուխիսանի	19	74	51	125	Կարմո գյուղից
6. Գյուլքի-Ցոլ	27	104	76	180	Բասենից
7. Ջեղաթ-Կեչուտ	33	110	97	207	Բասենից
8. Մարիսար	42	115	101	216	Բասենի Նուրիման-Ագրակից
9. Իլիսիարի	69	203	131	334	Ներքին Բասենի Պատիճվան գյուղից
10. Հայկ. Գյուլարարա	16	56	45	101	Վերին Բասենի Հաջի-Խալի և Դուլաթ գյուղերից
11. Ջաջուռ	72	236	148	380	Խնուսի Խոդյու գյուղից
Ըճրամենը	373	1207	900	2107	

Այսպիսով, 1829-31թթ. ընթացքում Թուրքիայի տարածքներից գաղթելով՝ Շորագյուղի գավառում տեղափոխվեցին գաղթականների ավելի քան 3590 ընտանիքներ (մոտ 20000 մարդ), որից 1250 ընտանիք կամ 6600-6800 մարդ (600 ընտանիք կարսեցիներ, 200 ընտանիք էրզրումցիներ, մոտ 300 ընտանիք քայազեղեցիներ, 30-40 ընտանիք բուշաներ և մոտ 100-120 ընտանիք բասենցիներ ու մշեցիներ) հաստատվեց միայն Գյումրիում և դարձավ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ազգաբնակչության կորիզը: Մնացած 2341 ընտանիքը (13465 մարդ), այդ թվում նաև 4 ընտանիք բուշաներ, 25 ընտանիք բողոքականներ և 9 ընտանիք մահմեդականներ տեղափոխվեցին գավառի գյուղերում՝ դրանց թիվը 1829-31թթ.-ին 20-ից հասցնելով 76-ի:

РАССЕЛЕНИЕ ЗАПАДНОАРМЯНСКИХ БЕЖЕНЦЕВ В УЕЗДЕ ШОРАГЯЛ (ВОСТОЧНЫЙ ПИРАК) В 1829-1831гг.

Резюме

А. Айрапетян

Проблема репатриации западноармянских беженцев изучена в историографии многоаспектно. Но вопросы расселения в Восточной Армении западноармянских беженцев остаются открытыми и все еще требуют глубокого научного исследования. Всестороннее исследование архивных и иных материалов позволяет установить особенности подготовки и проведения властями расселения западных армян на территории уезда. Выявлены также ошибки и упущения российских властей в период этого многоэтапного процесса.

Результаты исследования фиксируют, что Шорагяльский уезд с 1829 по 1831гг. принял 3590 западноармянских семей (около 20.0000 человек). Из данного количества 1250 семьи (600-карсы, 200-эрзрумцы, 300-вазетцы, 100-120-васенцы и мушцы, 30-40- воша) обосновались в деревне Гюмри, постепенно формируя ядро его городского населения. Остальная часть переселенцев – 2340 семей были размещены в сельских поселениях, за три года доведя количество сел на территории уезда от 20-и до 76-и.

⁸¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, քաղ. 154, փաթ. 28, էջ 2:

⁸² Նույն տեղում, էջ 3: